

Wilhelm Wundt i rok 1900. (Kulturowy) rdzeń nowożytnej psychologii

Andrzej Pankalla*

Instytut Psychologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

Ryszard Stachowski

Wydział Psychologii, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Warszawie

WILHELM WUNDT AND THE YEAR 1900. (CULTURAL) HEART OF MODERN PSYCHOLOGY

The article “deamericanizes” the (narrowed and partly inaccurate) reception of Wilhelm Wundt’s psychological thought. It introduces readers into the still not well-penetrated complete roots of modern psychology, namely Wundt’s *Völkerpsychologie* (1900–1920). The parallel aim of this paper is to show the provenience of cultural psychology reactivated during the last twenty years and deeply rooted in the opus magnum of modern psychology’s father.

W wielu podręcznikach wprowadzających w psychologię przeczytamy, iż w związku z założeniem przez Wilhelma Wundta (1832–1920) w Lipsku w roku 1879 pierwszego laboratorium psychologicznego (psychofizjologicznego), przyjęciem przez niego metody introspekcji eksperymentalnej za podstawową metodę badań psychologicznych i tym samym uzyskaniem przez psychologię autonomii w stosunku do filozofii, przyjęło się uznawać go za ojca nowożytnej (licząc od końca XV w.) psychologii naukowej. I można by takie uproszczenie uznać za interesujące poznawczo, gdyby było ono zadowalające czy wyczerpujące. Tak arbitralne stwierdzenie nie tylko każe pytać o jego proveniencję, ale i o cały kontekst myśli oraz bogatą spuściznę wielkiego filozofa i psychologa. Podręczniki i wykłady z wprowadzenia do psychologii pobeżnie bowiem traktują drugą, mniej znaną, a równie ważną ze względu na podstawowe miejsce w dojrzałym okresie twórczości, stronę pasji Wundta – badanie wytworów kulturowych za pomocą metody historycznej. Ta historyczno-kulturowa psychologia Wundta jest dlatego istotna, iż w przybliżeniu ostatnie dwie dekady lat to okres reaktywacji badań określanych mianem psychologii kulturowej, mającej swoje korzenie właśnie w pracach „późnego” Wundta (oraz m. in. Lwa Wygotskiego, a także Jerome S. Brunera). Nurt psychologii kulturowej to renesans perspektywy z pogranicza psychologii i nauk o kulturze (badacze najczęściej wywodzą się spoza psychologii głównego nurtu), zainteresowanej specyfiką

relacji psyche–kultura i w konsekwencji kontekstowym, w większości jakościowym badaniem postępowania człowieka jako intencjonalnej istoty kulturowej (*cultural being*) (por. Bösch, 1991).

Dwie daty ważne w tym kontekście to rok 1995, w którym z inicjatywy Jaana Valsinera powstaje czasopismo *Culture & Psychology* (por. Boski, 2000, s. 226) oraz rok 1991, w którym ukazuje się autorski wykład z psychologii kulturowej Ernsta Böscha w postaci publikacji *Symbolic Action Theory and Cultural Psychology* oraz Richarda A. Shwedera *Thinking Through Cultures. Expeditions in Cultural Psychology*. Te prace traktować można jako prekursorskie wobec powstałych później prac zbiorczych „kanonu” psychologii kulturowej, jak: Michaela Cole’a *Cultural Psychology. A Once and Future Discipline* (1996) oraz publikacje, w których tytule nie występuje termin „psychologia kulturowa” (Kenneth Gergen, B. Shore, Rom Harré, Jerome S. Bruner, Nelson Goodman, Anna Wierzbicka), ale odwołujące się do jej dokonań czy założeń.

Głównym celem artykułu jest wprowadzenie w obieg naukowy mało znanej problematyki pełnego źródła współczesnej psychologii, czyli tzw. dwudzielnej psychologii Wilhelma Wundta. Cel szczegółowy natomiast to zapoznanie czytelnika z korzeniami psychologii kulturowej, w tym nieznaną bliżej w Polsce kulturową myślą ojca psychologii. Chcemy tym samym zwrócić uwagę na niedoreprezentowanie we współczesnych publikacjach naukowych historyczno-kulturowego wymiaru myśli wielkiego niemieckiego badacza. To właśnie w tej ostatniej, dojrzałej perspektywie, zaprezentowanej w dziesięciotomowej *Völkerpsychologie* (1900–1920), a nie w badaniach eksperymentalnych, upatrywał ojciec psychologii nowożytnej źródeł rozwoju oraz przyszłość myśli psychologicznej.

* Korespondencję dotyczącą artykułu można kierować na adres: Andrzej Pankalla, Instytut Psychologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, ul. Szamarzewskiego 89, 60-568 Poznań, inkantacje@gmail.com lub Ryszard Stachowski, Wydział Psychologii, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Warszawie, ul. Pawia 55, 01-30 Warszawa, ryszardstachowski@poczta.onet.pl

VÖLKERPSYCHOLOGIE

Przyjęcie dwudzielnego punktu widzenia na proces wyjaśniania naukowego w psychologii legło u podstawy wypracowania przez Wundta programu dwóch psychologii: (1) eksperymentalnej (indywidualistycznej), od nazwy metody badania zwanej fizjologiczną (program heidelberski psychologii) oraz (2) nieeksperymentalnej, czyli *Völkerpsychologie* (psychologii historyczno-kulturowej), badającej wytwory kultury nieeksperymentalną metodą historyczną – ostatnie dwadzieścia lat okresu lipskiego (por. Stachowski, 2007, s. 44–45). *Völkerpsychologie* jest częścią psychologii, a jej przedmiotem są „wytwory ducha powoływane do życia przez ludzką wspólnotę i których z tego powodu nie można wyjaśniać przez odwoływanie się wyłącznie do indywidualnej świadomości, gdyż wymagają one [uwzględnienia] wzajemnego oddziaływania wielu świadomości” (Wundt, 1912, s. 3).

PROBLEM TYTUŁU

Pełny tytuł niemiecki całej serii brzmi: *Völkerpsychologie: eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte*. „Słowo *Völkerpsychologie* jest nowym złożeniem w naszym [niemieckim] języku. Sięga w przeszłość niewiele dalej niż do połowy dziewiętnastego wieku” – pisze Wundt (1912, s. 1). Polskim terminem, który naszym zdaniem najlepiej w sposób opisowy oddaje niemieckie *Völkerpsychologie* – ponieważ wskazuje zarówno na metodę badania (nieeksperymentalna metoda historyczna), jak i na przedmiot badania (dane wytworów kultury) – jest „psychologia historyczno-kulturowa”. W przypisie redakcji naukowej do polskiego przekładu *Historii współczesnej psychologii* czytamy: „(...) tytuł ten należałoby (...) tłumaczyć jako *Historia naturalna społeczeństw ludzkich* (psychologia historyczno-kulturowa)” (Schultz i Schultz, 2007, s. 90.). Autorzy wityrny *Narrative Psychology* (Wundt, 2003) proponują angielski przekład: *Ethno-Cultural Psychology: An Investigation of the Developmental Laws of Language, Myth, and Customs (Morality)*. Uznają oni tłumaczenie *Folk Psychology* (por. polskie „psychologia ludów”) za błędne. „Dosłowne tłumaczenie tego tytułu na angielski stwarza pewne problemy. Tłumaczono go jako psychologię społeczną, psychologię ludową, a także – psychologię kulturową lub etniczną. Większość autorów jest zgodna co do tego, że dwa ostatnie określenia są najbliższe treści dziesięciu tomów” – dodaje Ludy Benjamin (Benjamin, 2008, s. 64). Wspomniani Duane i Sydney Schultzowie (2007, s. 90) omawiają *Völkerpsychologie* pod śródtytułem „Etnopsychologia”, odnoszą jednak to słowo do samej koncepcji, a nie jako przekład tytułu cyklu.

Reasumując: najściślejsze tłumaczenie tytułu (wskazujące na metodę i przedmiot) to „psychologia historyczno-kulturowa”. Nieco mniej dokładne przekłady to „psychologia kulturowa” i „psychologia etniczna”. Natomiast określenia „psychologia społeczna” i „psychologia ludowa” („psychologia ludów”) dość zgodnie uznaje się dziś za nietrafione.

ŹRÓDŁA DANYCH DLA VÖLKERPSYCHOLOGIE

Najkrócej można rzec, iż dane eksperymentalne z programu heidelberskiego zostają teraz zastąpione innymi informacjami, przede wszystkim etnologiczno-antropologicznymi i własnymi doświadczeniami: „Wundt zbiera w jednym miejscu obszerny zestaw danych, zaczerpniętych głównie ze studiów etnograficznych, które przeprowadzali przedstawiciele nauk społecznych w XIX wieku. Służą one zobrazowaniu stadiów rozwoju, wyrażanych w różnych ludzkich kulturach, oraz zrozumieniu wpływów kulturowych wywieranych na jednostki w obrębie poszczególnych społeczności narodowych” (Wundt, 2003, s. 112). A inny autor dodaje na potwierdzenie: „Już w bardzo podeszłym wieku i w końcu prawie całkiem ociemniały Wundt opiera się teraz nie na własnych badaniach, lecz na sprawozdaniach z ekspedycji, korespondencji i ogólnych doświadczeniach życiowych” (Lück, 2008, s. 50).

Problematyka całej serii: „Pierwsze dwie części *Völkerpsychologie* Wundta skupiają się na *Die Sprache* [język], trzecia na *Die Kunst* [sztuce], czwarta do szóstej na *Mythus und Religion* (mit i religia), siódma i ósma na *Die Gesellschaft* [społeczeństwo], a dziewiąta i dziesiąta na *Kultur und Geschichte* [kultura i historia)” (Wundt, 2003). A John Greenwood dodaje: „[Wundt] wydawał się niezbyt zainteresowany synchroniczną dynamiką form poznania, emocji i zachowania związanych ze społecznymi grupami lub wspólnotami (z pewnością tym kwestiom w dziesięciu tomach *Völkerpsychologie* nie poświęca się zupełnie uwagi)” (Greenwood, 2003).

HISTORIA, KONTEKST POWSTANIA, METODA I PRZEDMIOT VÖLKERPSYCHOLOGIE

Wprawdzie dziesięciotomowa *Völkerpsychologie* Wundta to dzieło z okresu lipskiego, ale jej projekt sięga początkowych lat jego heidelberskiego programu psychologii. W *Wykładach o duszy ludzkiej i zwierzęcej* pisał: „Umiejętność rozwija się tylko wówczas, jeżeli rozszerzamy zakres doświadczenia i jeżeli myśleniu dostarczamy nowych pomocniczych środków” (Wundt, 1873, s. 26). Zobaczmy zatem, co Wundt ma na myśli mówiąc o rozszerzeniu zakresu doświadczenia.

EKSPERYMENT CZY BADANIA HISTORYCZNO-KULTUROWE?

W pierwszej chwili może się wydawać, że rozszerzenie zakresu badań psychologicznych nie jest już dalej możliwe, bo „alboż to ludzie nie tak samo czuli i myśleli od tysiąca lat, jak i dzisiaj”? Ale to tylko „pozór i złudzenie”, ponieważ „już od dawna wzniesiliśmy się ponad ten pierwotny poziom umiejętności i rozszerzyliśmy do nieskończoności widnokrąg naszej wiedzy. Z doświadczenia wszystkich wieków historycy nakreślili olbrzymi obraz charakterów, popędów i namiętności ludzkich i obdarzyli nas bogactwem materiałów, które wobec tego, co z własnych studiów wykryć zdołamy, służyć może jako tło dla naszych postaci i grup kolosalnych. Z doświadczeń

codziennego życia zebrala statystyka obfite materiały do osnucia przyrodniczej historii społeczeństw ludzkich. Statystyczne te dane, lubo nie wystarczają do rozwiązania wszystkich przedstawiających się zagadnień, kryją jednak w sobie bogaty zapas pewnych i gruntownych psychologicznych odkryć, z których do dzisiaj, niestety, nie zrobiono prawie żadnego użytku. Również i badania nad rasami i plemionami, nad historią ich religij i obyczajów, nad ich mową i rozwojem ich języków, zaledwie się rozpoczęły z psychologicznego punktu wyjścia, i dlatego dostarczyły psychologii stosunkowo mało jeszcze owoców” (Wundt, 1873, s. 26–27).

A zatem reformę metody badań psychologicznych trzeba zacząć od „otwarcia sobie bogatych pomocniczych źródeł, które by oprócz studiów nad samym sobą przyczyniły się do rozszerzenia zakresu naszych psychologicznych badań”. To właśnie przekonanie, że zakres badania psychologicznego ogranicza się wyłącznie do obserwacji tego, co się dzieje w duszy w krótkim okresie życia pojedynczej osoby, było zdaniem Wundta „jednym z najważniejszych błędów pierwotnej empirycznej psychologii”.

Znamienne, że we wcześniejszych *Beiträge zur Theorie der Sinneswahrnehmung* Wundt wyznaczał metodzie eksperymentalnej w psychologii znacznie szerszy zakres zastosowań! Oto jego pogląd wyrażony we wstępie do tych *Przyczynków*: „(...) trudno sobie obecnie dokładnie wyobrazić, jaką wartość będzie miała metoda eksperymentu w psychologii. Wprawdzie możemy się poszczycić pierwszymi osiągnięciami w badaniach fizjologicznych, ale jako spójna nauka psychologia eksperymentalna jeszcze nie istnieje. Te obiecujące początki pojawiły się głównie w tych obszarach badań, w których stykają się ze sobą fizjologia i psychologia, czyli w dziedzinie wrażeń i spostrzegania. Istnieje ogólne przekonanie, że tylko w tych obszarach granicznych metoda eksperymentalna daje się stosować, ponieważ są to te procesy, w których czynniki fizjologiczne zawsze odgrywają pewną rolę. Z drugiej strony, jak utrzymuje ten sam pogląd, daremne są próby zagłębienia się w obszar wyższych procesów umysłowych za pomocą metod eksperymentalnych. Moim zdaniem to przesąd (...) ponieważ prowadzi się już badania eksperymentalne wykraczające poza obszar psychofizyki, których przedmiotem są zjawiska czysto psychiczne, jeśli coś takiego w ogóle istnieje” (Wundt, 1862, s. XXVII).

W późniejszych *Wykładach o duszy ludzkiej i zwierzęcej* Wundt będzie już bardziej powściągliwy w swojej opinii o niemal nieograniczonym zakresie zastosowań eksperymentu w psychologii, zwłaszcza w obszarze „wyższych procesów umysłowych”. Metoda eksperymentalna jest zdolna jedynie „rozszerzyć teoretyczny zakres naszej umiejętności”, podczas gdy statystyka, historia i psychologia porównawcza „są raczej w stanie wzbogacić praktyczną, zastosowaną naukę o duszy” (Wundt, 1873, s. 29). Za tą powściągliwą opinią idzie podane we wstępie do *Wykładów* (1863, s. V) określenie eksperymentu, zgodnie z którym w eksperymencie wytwarzamy sztucznie zjawiska z warunków, którymi manipulujemy, a zmieniając te

warunki zmieniamy zjawisko w dający się zmierzyć sposób. Jak widać, jest ono bliższe współczesnemu, niż jego późniejsze określenia, zwłaszcza to z roku 1896, zgodnie z którym eksperyment jest metodą obserwacji, a nie pomiaru (patrz: Wundt, 1896).

Wundtowska *Völkerpsychologie* pod względem formy jest psychologią antropologiczną, której przedmiotem zainteresowania jest kultura pierwotna, czyli w ścisłym tego słowa znaczeniu – protohistoria i prehistoria (por. Hoorn i Verhave, 1980). „Dane” składające się na treść poszczególnych tomów *Völkerpsychologie* Wundt zapożyczył od dziewiętnastowiecznych etnologów. „Właściwa historia” – napisze w tomie I *Völkerpsychologie* – „zaczyna się tam, gdzie się kończy *Völkerpsychologie*” (Wundt, 1904, s. 25). Mówiąc „właściwa historia” miał na myśli historię kultury ludzi współczesnych i wykształconych, przy czym samo słowo „kultura” ma tutaj sens niemieckiego słowa „Kultur”, które należy odnosić do najwznioślejszych wytworów cywilizacji (por. Hoorn i Verhave, 1980, s. 97).

Tematy pierwszych sześciu tomów *Völkerpsychologie* to wyłącznie język i mit. Natomiast trzeciemu tematowi dalszych tomów *Völkerpsychologie* – zasadom moralnym (obyczajności) – już wcześniej Wundt poświęcił odrębne dzieło o etyce¹.

W roku 1912, a więc po opublikowaniu dopiero tomu szóstego *Völkerpsychologie*, Wundt wydaje jednotomowe *Elemente der Völkerpsychologie*. Nie jest to jednak ani skrócona wersja planowanej na dziesięć tomów *Völkerpsychologie*, ani jej przystępne „streszczenie”. Tematem owych „elementów” jest, jak wskazuje podtytuł, „psychologiczna historia rozwoju ludzkości”, która zaczyna się od „człowieka pierwotnego” i kończy na „rozwoju ludzkości”, i która w momencie pisania książki jeszcze trwała. Jak przypuszczają Willem van Hoorn i Thom Verhave (1980, s. 97), moment wydania *Elemente der Völkerpsychologie* nie był przypadkowy i z pewnością musiał jakoś wpłynąć na treść kolejnych tomów, które traktowały o społeczeństwie (1917), o prawie (1918) oraz o kulturze i historii (1920). Zarówno to przypuszczenie, jak i pytanie o to, po co Wundt napisał *Elemente der Völkerpsychologie*, może stanowić intrygujący przedmiot odrębnych badań, które przyczyniłyby się do lepszego zrozumienia wundtowskiej koncepcji psychologii jako nauki.

Niekiedy niemiecki tytuł *Völkerpsychologie* kojarzy się z terminem „psychologia społeczna”, mimo że sam Wundt odżegnywał się od takiego wiązania tych terminów, nie chciał, żeby kojarzono ją z jego *Völkerpsychologie* (Wundt, 1912; Brock, 1990; por. Stachowski, 2007). Wundtowska *Völkerpsychologie* obejmuje bowiem swym zasięgiem rodziny, klasy, klany i grupy, jak również grupy społeczne w znaczeniu „ludzie” (patrz: Wundt, 1912). Ostatnio jednak John Greenwood (2003) podał argumenty przemawiające za traktowaniem *Völkerpsychologie* jako wcze-

¹ *Ethik. Eine Untersuchung der Thatsachen und Gesetze des sittlichen Lebens*, Stuttgart 1886, Enke.

snej postaci psychologii społecznej, dlatego że Wundt miał uwzględniać społeczne wymiary procesów poznawczych, emocjonalnych i zachowania.

Wundt jest również uważany za historycznego prekursora współczesnej dyscypliny naukowej znanej pod nazwą „psychologia kulturowa”, która – według Michaela Cole’a (1998) – jest historycznie zrekonstruowaną wersją wundtowskiej *Völkerpsychologie*: „Zarówno struktura, jak i rozwój procesów psychicznych człowieka to rezultat kulturowo zapośredniczonej, historycznie rozwijającej się jego działalności praktycznej” (Cole, 1998, s. 108). To jednak, czy *Völkerpsychologie* uznaje się za prekursora psychologii „społecznej”, czy „kulturowej”, jest po części uzależnione od przekładu niemieckiego terminu „*Völkerpsychologie*”. Wundt musiał zapewne zdawać sobie sprawę z niespójności swojej postawy metodologicznej wobec własnej dwudzielnej psychologii: kiedy w roku 1908 przewidywał, że w niedalekiej przyszłości problematyka *Völkerpsychologie* zepchnie problematykę psychologii eksperymentalnej na drugi plan (Wundt, 1908, s. VIII; por. Stachowski, 2007, s. 45–46). „Przewidywanie ojca nowożytnej psychologii nie tylko się nie spełniło, ale dalszy rozwój psychologii postwundtowskiej został zdominowany przez eksperymentalne odgałęzienie jego dwudzielnej psychologii, a właściwie przez jego amerykańską «podróbkę», dzieło Edwarda Titchenera i Johna B. Watsona na przełomie stuleci i w pierwszym dwudziestoleciu XX wieku” (Stachowski, 2007, s. 46). Natomiast nurt historyczno-kulturowy dwudzielnej psychologii Wundta oddziałwał w zasadzie tylko na rozwój innych nauk, takich jak psychologia rozumiejąca Diltheya i Sprangera, socjologia, etnografia, językoznawstwo, antropologia a nawet psychoanaliza (w swojej *Psychopatologii życia codziennego*, która ukazała się rok po opublikowaniu przez Wundta pierwszego tomu *Völkerpsychologie*, omawiającego zasady rozwoju mowy, Sigmund Freud uważa „uwagi Wundta [o przejęzyczeniach] za zupełnie słuszne i pouczające”) (por. Graumann, 1980, s. 40).

Z opracowanego przez wczesnego Wundta heidelberskiego programu psychologii późny Wundt rozwijał tylko część eksperymentalną. Do zapowiadanej w programie heidelberskim pierwszej części reformy metody psychologicznej, polegającej na „otwarcu sobie bogatych źródeł, które by (...) przyczyniły się do rozszerzenia zakresu naszych psychologicznych badań”, powróci w pisanej u schyłku życia dziesięciotomowej *Völkerpsychologie* – „historii naturalnej społeczeństw ludzkich”. Owym „źródłem pomocniczym” jest: (1) „Olbrzymi obraz charakterów, popędów i namiętności ludzkich”, nakreślony przez historyków, (2) obfity materiał z „doświadczeń codziennego życia” zebrany przez statystykę i kryjący w sobie „bogaty zapas pewnych i gruntownych psychologicznych odkryć” oraz (3) materiał dostarczony przez „badania nad rasami i plemionami, nad historią ich religij i obyczajów, nad ich mową i rozwojem ich języków”, prowadzone z „psychologicznego punktu wyjścia” (Wundt, 1873, s. 27). Ale badania psychologiczne prowadzone na tak szerokim obszarze wymagają innych niż eksperymentalne

metod, przede wszystkim metody historycznej i metody statystycznej. Nade wszystko zaś wymagało to odrzucenia przez późnego Wundta postawy indywidualizmu metodologicznego w procesie wyjaśniania naukowego, który leżał u podłoża jego psychologii eksperymentalnej (por. Brock, 1990; Stachowski, 2007). Jego *Völkerpsychologie* poszerzała ten zakres o takie „wyższe procesy psychiczne”, jak język, mity, wierzenia religijne, obyczaje i inne, który wszakże leżał poza zasięgiem metody eksperymentalnej. Tym samym psychologia eksperymentalna Wundta nie mogła być równoważna z całą jego dwudzielną psychologią.

ETNOPSYCHOLOGIA

„Owoce wieloletniej pracy nad etnopsychologią było dziesięciotomowe, pomnikowe dzieło pt. *Völkerpsychologie (Psychologia ludów)* z lat 1911–1918, imponujące podsumowanie ze strony psychologicznej, czyniących szybkie postępy od lat czterdziestych XIX wieku, studiów etnograficznych” – pisze Józef Pieter (Pieter, 1976, s. 136). Nie można jednak zrozumieć epokowego dzieła Wundta bez szerszego spojrzenia na kontekst historyczny jego powstania, w tym na dziedzinę wiedzy powstałą w Niemczech, od której Wundt wziął tytuł swego dzieła – nomen omen: *Völkerpsychologie*. Termin ten kojarzony jest tradycyjnie z psychologią ludów, obecnie rozumieć można jako jedno ze źródeł psychologii kulturowej, zainteresowanej wyższymi procesami psychicznymi człowieka, w czasach Wundta jednak często sprowadzanej do badań nad zbiorowym życiem (duchem) narodów. W kontekście tego terminu (lub w jego zastępstwie) oraz postaci samego Wundta (jako jego autora) pojawia się często w opracowaniach inny termin – etnopsychologia, czyli nauka zajmująca się psychologiczną charakterystyką ludów, badaniem wytworów życia społecznego przejawiających się w mowie, religii, prawie, sztuce, polityce, a także poszukiwaniem skutków oddziaływania na siebie kultur różnych ludów lub narodów. Inne zbliżone określenia etnopsychologii to:

- nauka określająca psychologiczne uwarunkowania poszczególnych narodów, grup etnicznych itp., oparte m.in. na występujących tam związkach społecznych, religii, kulturze,
- subdyscyplina etnologii, która bada związki między odrębnościami psychicznymi typowymi dla poszczególnych grup etnicznych a specyfiką ich kultury, – dział etnologii, a w tradycji amerykańskiej antropologii kulturowej, zajmujący się charakterystyką psychiki poszczególnych grup etnicznych, badaniem wyższych form życia psychicznego, przejawiających się w mowie, wierzeniach, sztuce, zwyczajach i instytucjach społecznych, ustalaniem wpływu, jaki na kształt kultury danej społeczności wywarły jej specyficzne cechy psychiczne.

Niezależnie od rozumienia tego terminu za współtwórcę tej dziedziny uznaje się zgodnie Wilhelma Wundta,

a kontynuację i rozwój tej myśli w ramach antropologii kulturowej widzi się w teoriach z lat trzydziestych i czterdziestych XX w. w Stanach Zjednoczonych (w badaniach Franza Boasa, M. Mead, Ruth Benedict, Ralpa Lintona i Abrama Kardintera). Te ostatnie, odchodząc od myśli Wundta i szerzej niemieckiej *Völkerpsychologie* skupionej na charakterze narodowym, koncentrowały się już raczej na związkach typu osobowości z dominującym w danej społeczności wzorem kultury. Oczywiście różniły się także metodologią (badania terenowe), odwołaniem do myśli psychoanalitycznej etc.

WUNDTOWSKIE KORZENIE PSYCHOLOGII KULTUROWEJ

Korzeni kulturowego myślenia w ramach historii psychologii naukowej, w tym przodka obecnie rozwijającej się dyscypliny zwanej psychologią kulturową, Rainer Diriwächter (2004) doszukuje się w budowanej w Niemczech w drugiej połowie XIX wieku dziedzinie wiedzy zwanej *Völkerpsychologie* – psychologia ludów. Opierając się na jego poglądach przedstawimy teraz ów program badań.

Jego źródeł doszukuje się on we wpływach niemieckiego idealizmu (filozofia Hegla i Herdera) oraz pracach Johanna Herbarta i Wilhelma von Humboldta, a także silnych wpływach nacjonalizmu niemieckiego, zainteresowaniem wspólnotą, narodem niemieckim, jego odrębnością i unikalnością jego ducha (*Volksgeist*). W tej atmosferze w 1860 roku Moritz Lazarus (1824–1903) i Heymann Steinthal (1823–1899) zakładają pismo *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, specjalizujące się w badaniu zbiorowego życia umysłowego/duchowego oraz zastosowaniem wyników tych badań w etnologii, historii i innych naukach. Zadaniem *Völkerpsychologie* było obiektywizowanie zbiorowego życia umysłowego w taki sposób, żeby możliwe było jego badanie. W pierwszym numerze owego pisma znajdujemy taką inwokację: „Nie zapraszamy wyłącznie ludzi związanych z psychologią, zapraszamy każdego, kto pogłębia wiedzę o historycznych przejawach języka, religii, sztuki, literatury, nauki, zwyczajów oraz wszelkich zależności społecznych, rodzinnych i państwowych; krótko mówiąc – poszukujemy tych wszystkich, którzy zajmują się badaniem historycznego życia ludów (*Voelker*) w rozmaitych jego przejawach, ażeby umożliwić wyjaśnienie najbardziej wewnętrznych produktów ducha (*Geist*) i, w efekcie, odkryć ich psychologiczne uwarunkowania” (Diriwächter, 2004, s. 88).

Odpowiedź na niezliczone pytania psychologii przynieść może program, składający się z trzech następujących dziedzin psychologii (kategorii):

- psychologia ogólna: zajmująca się badaniem mechanizmów rządzących myślami/wyobrażeniami (*Vorstellungen*), uczuciami (*Gefühle*) oraz popędami (*Triebe*),
- *Völkerpsychologie*: zajmująca się badaniem zbiorowego życia „umysłowego/duchowego” (*Geistige*).

Völkerpsychologie dzieli się na: (a) *Völkerpsychologie* syntetyczną, która zajmuje się ogólnymi warunkami zbiorowego życia umysłowego, oraz (b) zastosowanie owych wymagań w obrębie etnologii, historii i prehistorii,

- psychologia indywidualna: badająca jednostki z uwzględnieniem historycznego kontekstu danej kultury. Forma psychologii indywidualnej wynika z poprzednich dwóch kategorii, jej zastosowanie odnosi się jednak do danych biograficznych.

W trakcie dalszego rozwoju psychologii wykorzystano część eksperymentalną, perspektywy Wundta, zapominając, że zgodnie z jego myślą nie można identyfikować jej z całą psychologią, którą należy rozszerzyć o pomocnicze źródła, a eksperyment ma ograniczony zasięg i nie jest jedyną metodą badawczą psychologa. Wundt przyszłość psychologii widział właśnie w rozwoju nurtu historyczno-kulturowego.

Jerzy Szacki tak pisze na temat adekwatnego i pełnego wykorzystania myśli wundtowskiej: „Poznanie człowieka wymaga współdziałania dwóch różnych dyscyplin: psychologii jako nauki o człowieku indywidualnym oraz korzystającej z danych etnologicznych psychologii ludów, której zadaniem będzie badanie cech psychicznych jednostek jako uczestników określonych kultur. *Völkerpsychologie* nie polegała po prostu na badaniu kultur; poznanie kultury traktowała raczej jako drogę do poznania ludzkiej psychiki, co z kolei miało pomóc w zrozumieniu właściwego każdej kulturze «ducha całości» (*Allgeist*)” (Szacki, 1983, s. 356). I cytując samego Wundta, Szacki wskazuje na przedmiot zainteresowań psychologii ludów jako na „te wszystkie wytwory duchowe, które powołuje do życia ludzka wspólnota i które są w związku z tym niewytłumaczalne w kategoriach samej tylko świadomości indywidualnej (Szacki, 1983, s. 356–357 za: Wundt, 1912, s. 3).

I na koniec jeszcze jedna opinia, pokazująca korzenie psychologii społecznej (a lepiej: kulturowej, czego tu jesteśmy zwolennikami) w dziele Wundta: „Kolejna dziedzina, której Wundt poświęcił swój talent, została nakreślona już w jego pierwszej książce. Chodziło o stworzenie psychologii społecznej. Gdy wrócił do tego pomysłu, napisał 10-tomowe dzieło *Völkerpsychologie*, opublikowane w latach 1900 – 1920. Etnopsychologia zajmowała się różnymi stadiami rozwoju psychicznego człowieka, manifestowanymi w języku, sztuce, mitach, obyczajach, prawie i moralności. Konsekwencje tej publikacji dla psychologii mają większe znaczenie niż jej faktyczna treść; przyczyniła się ona do podziału nowej psychologii naukowej na dwie główne części: eksperymentalną i społeczną. (...) Przegląd artykułów opublikowanych w ciągu 90 lat w „*American Journal of Psychology*” pokazał, że wśród wszystkich odsyłaczy do prac Wundta tylko 4% dotyczyło *Völkerpsychologie*. Z kolei cytaty z *Grundzüge der physiologischen Psychologie* stanowiły ponad 61 % wszystkich odsyłaczy do jego prac (...)” (Schultz i Schultz, 2007, s. 98).

RECEPCJA I ZNACZENIE VÖLKERPSYCHOLOGIE

Wundt nie tylko nie zostawił pomysłu na sposób scalenia obu nurtów: eksperymentalnego i historyczno-kulturowego, ale przewidywał nawet, że tylko ten ostatni ma przed sobą przyszłość. Jak wiadomo, w 1908 roku przewidywał, że w niedalekiej przyszłości problematyka psychologii historyczno-kulturowej zepchnie problematykę psychologii eksperymentalnej na drugi plan. Przewidywanie ojca nowożytnej psychologii się nie spełniło. Odpowiedzi na ten stan rzeczy poszukajmy w krytyce i recepcji jego *Völkerpsychologie*.

George Herbert Mead (1919) wskazuje na kilka wad książki Wundta (1912). Po pierwsze, pokazuje, że wątki filozoficzno-historyczne mieszają się w niej z psychologicznymi. „(...) trzeba (...) rozróżnić studium psychologiczne Wundta od jego filozofii historii, która nie ma koniecznych związków z jego przedsięwzięciem psychologicznym – mimo iż on sam stwierdza, że ta teoria ewolucji człowieka w społeczeństwie jest wynikiem analizy psychologicznej” (Mead, 1919). Po drugie, Mead stwierdza, że „nie można traktować książki jako autorytatywnej w dziedzinie antropologii”. Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy jest to, że „autor przedstawia wyjaśnienia, które mają różne stopnie prawdopodobieństwa, ale nie można ich w żaden sposób uznać za pewne. Czytelnika uderza pewność, z jaką Wundt proponuje je jako ostateczne rozwiązania”. Ponadto, „choć w swoim wywodzie o człowieku prymitywnym Wundt w znacznej mierze opiera się na Wedach, nie zna niektórych ważnych autorytetów [naukowych] piszących o tych ludziach” (Mead, 1919). Z kolei Mead podkreśla, iż „szczególnie interesujące są rozdziały poświęcone kultowi bóstw, formom praktyk kultowych oraz religiom świata. (...) opis i analiza kultu odkupienia w rozwoju religii uniwersalnych są godne podziwu” (Mead, 1919).

Mead skupia się zatem przede wszystkim na niedociągnięciach jednotomowego wydania *Völkerpsychologie*. Niemniej ostatnie zdanie jego recenzji brzmi: „Jednak pomimo wszelkich braków traktat pozostawia czytelnika z poczuciem, że ludzki rozwój został przedstawiony prościej i przejrzyściej z psychologicznego punktu widzenia, niż z jakiegokolwiek innej perspektywy”.

ZAPOZNANIE VÖLKERPSYCHOLOGIE W PSYCHOLOGII

Jak mówiliśmy, rozwój psychologii postwundtowskiej został zdominowany przez jej amerykańską «podróbkę», dzieło Edwarda Titchenera i Johna B. Watsona, na przełomie stuleci i w pierwszym dwudziestoleciu XX wieku. Świadectwem zapoznania *Völkerpsychologie* w psychologii jest brak tłumaczenia całości cyklu (na język angielski przełożono wyłącznie jednotomowy skrót). Dzieło Wundta odrzucono jeszcze za jego życia: „Nie wyszkolił jednak żadnych studentów, którzy mogliby podążyć jego śladem i jeszcze za życia doświadczył niemal powszechnego odrzucenia swej perspektywy (Wundt, 2003).

Dziś pomija się historyczno-kulturowe dzieło Wundta z lat 1900–1920, z reguły jako nieznanne lub niekiedy – niewygodne. Poniżej trzy ważne wypowiedzi badaczy myśli Wundta, potwierdzające ten stan rzeczy:

- „(...) większość historyków psychologii pomija je, ponieważ albo nie wie, co znajduje się w tych dziełach, albo praca ta nie pasuje im do historii psychologii naukowej” (Benjamin, 2008, s. 64).
- „Psychologia historyczna-kulturowa przekształca się (...) coraz bardziej w rodzaj opisowej naturalnej historii ludów (*Völkerkunde*), która nie odpowiada już ani kierunkowi, ani wynikom współczesnych mu [tj. Wundtowi] badań psychologicznych. Okazja do stworzenia koncepcji empirycznej psychologii społecznej ze względów metodycznych nie została wykorzystana. Faktycznie Wundt programowo i aktywnie utrudniał powstanie psychologii społecznej takiej, jaką w tym samym czasie zaczęli już tworzyć i rozwijać socjologowie amerykańscy i francuscy” (Lück, 2008, s. 50).
- „*Psychologia ludów* nie wchodzi w kanon dzisiejszej psychologii. Program badawczy Wundta, polegający na analizie tak zwanych złożonych procesów psychicznych za pomocą metody etnopsychologicznej, nie zyskał szerszej popularności, najprawdopodobniej dlatego, że dotyczył tak zwanych **obiektywizacji** procesów psychicznych, czyli «duchowych wytworów mających ogólnie ważną wartość» (Wundt, 1900, str. 6), w mniejszym zaś stopniu **procesów** psychicznych, poprzez które te procesy powstawały (Eckardt, 2008, s. 110).

AMERYKAŃSKA RECEPCJA WUNDTA

„Dla psychologii amerykańskiej tematyka psychologii historyczno-kulturowej pozostała w zasadzie obszarem całkowicie nieznanym, być może tylko z wyjątkiem amerykańskiego ucznia Wundta C.H. Judda (1873–1946)”. (Lück, 2008, s. 50). „Jednym z prawdopodobnych powodów braku zainteresowania etnopsychologią Wundta wśród psychologów amerykańskich był czas publikacji jego dzieła: pomiędzy 1900 a 1920 rokiem. (...) w Stanach Zjednoczonych rozwijała się wówczas nowa psychologia, o innym niż Wundtowskie podejściu. Psychologowie amerykańscy nabrali do tego czasu zaufania do własnych idei i instytucji edukacyjnych i nie widzieli potrzeby, żeby zwracać większą uwagę na osiągnięcia europejskie” (Schultz i Schultz, 2007, s. 92).

Innym powodem mógł być silny akademizm myśli wundtowskiej, będący w opozycji wobec amerykańskiego pragmatyzmu.

RECEPCJA W NAUKACH NIEPSYCHOLOGICZNYCH

Zarówno wykłady Wundta, jak i treść *Völkerpsychologie* stały się istotną inspiracją przede wszystkim dla antropologów i etnologów, a w drugiej kolejności – dla przed-

stawiciele innych nauk niepsychologicznych. Można by rzec: *nemo propheta in patria sua*: „(...) w Lipsku znalazła się grupa studentów, którzy przez wykłady Wundta zostali zainspirowani do badania obcych kultur w perspektywie psychologicznej. Tak można pewnie poprowadzić bezpośrednią linię od Wundta poprzez G. Stanleya Halla [...], Franza Boasa [...] aż do Ruth Benedict [...] i Margaret Mead [...] (por. Jahoda 1993). Dwie wymienione jako ostatnie badaczki w zakresie antropologii wytyczyły kierunek, który został nazwany szkołą *personality and culture*, czyli szkołą osobowości i kultury. Dziś na określenie tego kierunku używa się najczęściej pojęć takich, jak «antropologia psychologiczna» czy «antropologia etnologiczna» (Lück, 2008, s. 50–51).

ZNACZENIE *VÖLKERPSYCHOLOGIE* DLA PSYCHOLOGII

Dotychczas marginalizowano znaczenie historyczno-kulturowej myśli Wundta dla psychologii. Obecnie sytuacja ta ulega zmianie i podkreśla się prekursorski charakter *Völkerpsychologie* dla wybranych subdyscyplin psychologicznych. Uwe Laucken (1998, s. 72–73) przypomina, że w czasach Wundta często utożsamiano *Völkerpsychologie* z psychologią społeczną, i to zarówno w literaturze niemiecko – jak i angielskojęzycznej, a zatem „konsekwencje tej publikacji dla psychologii mają większe znaczenie niż jej faktyczna treść; przyczyniła się ona do podziału nowej psychologii naukowej na dwie główne części: eksperymentalną i społeczną” (Schultz i Schultz, 2007, s. 90), a „twierdzenie, że siły społeczne odgrywają istotną rolę w rozwoju procesów poznawczych, jest nadal traktowane jako ważne” (Schultz i Schultz, 2007, s. 91).

Inny badacz pisze: „(...) dzieło Wundta jest uznawane za prekursorskie w przypadku kilku współczesnych subdyscyplin psychologicznych, takich jak: psycholingwistyka, psychologia kulturowa, psychologia społeczna i psychologia osobowości. *Völkerpsychologie* została nazwana drugą psychologią (Benjamin, 2008, s. 64).

I jeszcze inne stwierdzenie: „Korzenie [psychologii międzykulturowej] tkwią częściowo w późnej pracy Wilhelma Wundta, który [...] skupił się na rozwoju *Völkerpsychologie* [...]. Po jego śmierci przestano przypisywać wartość takim poszukiwaniom, mimo to jednak postrzega się pracę Wundta jako pionierskie docenienie wartości studiów nad kulturą w odniesieniu do psychologii; ponadto stworzyła ona bazę dla ostatecznych naderżin psychologii międzykulturowej” (Jackson, 2006, s. 117–118).

Mówiąc o znaczeniu *Völkerpsychologie*, wymienia się w tych wypowiedziach przede wszystkim jej wpływ na podział psychologii na część eksperymentalną i część społeczną (choć taka opozycja nie wydaje się w pełni słuszna, raczej należy mówić o podziale na psychologię indywidualistyczną i kulturową lub eksperymentalną i nieeksperymentalną, czyli historyczno-kulturową), a także prekursorski charakter względem kilku dzisiejszych subdyscyplin psychologicznych, szczególnie psychologii (między)kulturowej.

MOŻLIWOŚĆ WYKORZYSTANIA *VÖLKERPSYCHOLOGIE* W PSYCHOLOGII

Prekursorskiemu charakterowi *Völkerpsychologie* towarzyszy jednak, co pokazano w tym tekście, niewielka obecność i wykorzystanie prac (historyczno-kulturowych) Wundta we współczesnej psychologii. Pomimo tego Jacob Belzen (2005a, 2005b) stwierdza, że program psychologii ogólnej, zawarty w *Völkerpsychologie*, może dostarczyć nowej drogi poradzenia sobie z impasem w obecnych psychologicznych badaniach na przykład nad religią. Inny badacz dodaje: „Wundt reprezentuje niespełnioną obietnicę tego, co według tak przekonujących wywodów Cahana i Sheldona (1992) mogło być «drugą psychologią», dopełniającą dyscyplinę laboratoryjno-eksperymentalną powstałą w późnym XIX wieku. Zwłaszcza wrażliwość Wundta na znaczenie języka – jako punktu wyjścia do zrozumienia zachowania społecznego i kulturowego – była antycypacją tego, czemu niektórzy z dwudziestowiecznych psychologów i psycholingwistów (np. Wygotski) mieli zacząć się przyglądać kilka dekad później” (Wundt, 2003). Cytowany wcześniej Diriwächter dodaje kolejny argument za aktualnością perspektywy wundtowskiej: „Niniejszy artykuł wydobywa na światło dzienne «zapomnianą» perspektywę badania ludzi związanych wspólnym językiem, mitem i zwyczajami. *Völkerpsychologie* jest historyczną poprzedniczką psychologii kulturowej (...). Tekst proponuje również możliwe nowe kierunki dla tego podejścia, aby uczynić je bardziej odpowiednim dla psychologii kulturowej XXI wieku” (Diriwächter, 2004, abstrakt).

Dziś, pomimo długiej nieobecności historyczno-kulturowej myśli Wundta w obiegu naukowym, można zatem wykorzystać *Völkerpsychologie* zarówno do lepszego zrozumienia problematyki psycho-kulturowej i psychologiczno-narracyjnej, jak i do szukania nowych, ożywczych inspiracji dla psychologii (między)kulturowej i psychologii religii. Przede wszystkim jednak poznanie tej pracy jest bezwzględnie ważne dla pełnego zrozumienia korzeni psychologii naukowej, jej od zarania – dwudzielnego charakteru oraz poznania proveniencji jej kulturowego wymiaru, znanego jako „druga psychologia”, a rozwijanego m.in. przez Wygotskiego (a współcześnie jego kontynuatorów, m.in. Cole’a, Ratnera, Brunera, Böscha i innych).

Reasumując: utrzymano w tym artykule pogląd o Wundcie jako ojcu psychologii nowożytnej, ale skupiono się na monumentalnym jego dziele *Völkerpsychologie* i jego europejskiej (m.in. niemieckiej i polskiej) recepcji, aby wypełnić lukę w polskim, psychologicznym piśmiennictwie naukowym i znieść nawyk wybiórczego/zamerykanizowanego traktowania i Wundta, i korzeni psychologii oraz dopisać *dark side of the moon* psychologicznych opracowań jego myśli. Intencją autorów jest także zaznaczyć obecność (istniejącego od początku nowożytnej myśli psychologicznej), równoległego wobec psychologii głównego nurtu, a niesłusznie marginalizowanego stylu myślowego, skupionego na badaniach historyczno-kultu-

rowych (zwanego przez Michela Cole'a „drugą psychologią” – 1998).

Natomiast w kontekście samego Wundta ambicją autorów jest, aby w wyniku tej pracy do słynnej daty założenia lipskiego laboratorium, w kanonie „wiedzy minimum” o korzeniach psychologii znajdowała się druga data – rozpoczęcia pracy nad *Völkerpsychologie* w 1900 roku. Dopiero te dwie daty – symbole dwu (po części komplementarnych) perspektyw w psychologii, dają pełny obraz i myśli Wundta, i korzeni nowożytnej psychologii (w tym psychologii kulturowej), i co niemniej istotne – jej obecnego kształtu.

I na koniec refleksja do której pretekstem niech będzie wypowiedź znawcy niemieckiej psychologii religii Davida Wulffa na temat Wundta: „Choć był propagatorem eksperymentalnie kontrolowanej samoobserwacji, dowodził, iż wyższe procesy psychiczne zobiektywizowane w takich przejawach kulturowych jak język, mit i religia, mogą być zrozumiane tylko za pomocą etnograficznych metod psychologii ludów [metoda historyczna]. Techniki psychologii indywidualnej zastosowane przez Amerykanów uderzały Wundta swą bezużytecznością dla prawdziwej psychologii religii. Jak mówił Wundt (1911), od losowo wybranego nie można uzyskać niczego poza tradycyjnym wyznaniem wiary lub szczegółowym opisem odmienionej niedawno pobożności.” (Wulff, 1999/1997, s. 45). Już zatem sto lat temu jako pierwszy dystansował się wobec generalizacji własnego programu badawczego i stosowania go w celu poznawania zobiektywizowanych kulturowo wyższych procesów psychicznych.

Psychologia nowożytna byłaby nauką w znacznym stopniu odwołującą się do tej części prac Wundta, którą on sam traktował jako niewystarczającą dla zrozumienia całości przedmiotu zainteresowań i metod badawczych psychologii. Psychologia traktująca Wundta jako swego ojca i znająca/rozwijająca go jedynie w jednym, niedojrzałym aspekcie twórczości, aspekcie, z którym nie utożsamiał się on sam, a nawet nie widział w nim przyszłości?²

LITERATURA

- Belzen, J.A. (2005a). A way out of crisis? From *Völkerpsychologie* to cultural psychology of religion. *Theory & Psychology*, 15, 6, 812–838. Abstrakt online: <<http://tap.sagepub.com/cgi/content/abstract/15/6/812>>.
- Belzen, J.A. (2005b). Methodological concerns in the psychology of religion: Continuities, losses and transforming perspectives. *Religion*, 35, 3, 137–165. Abstrakt online: <[http://www.sciencedirect.com/science?_ob=ArticleURL&_udi=B6WVN-4HSR9NG-1&_user=10&_](http://www.sciencedirect.com/science?_ob=ArticleURL&_udi=B6WVN-4HSR9NG-1&_user=10&_rdoc=1&_fmt=&_orig=search&_sort=d&view=c&_acct=C000050221&_version=1&_urlVersion=0&_userid=10&md5=f83cb57a2ac52c0cad793b7a695afb8d)
- rdoc=1&_fmt=&_orig=search&_sort=d&view=c&_acct=C000050221&_version=1&_urlVersion=0&_userid=10&md5=f83cb57a2ac52c0cad793b7a695afb8d>.
- Benjamin, Jr, L.T. (2008). *Historia współczesnej psychologii*. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Boski, (2000). Psychologia kulturowa i międzykulturowa. Czym są i co je różni od Głównego Nurtu. *Czasopismo Psychologiczne*, 6, 3–4, 215–234.
- Bösch, E. (1991). *Symbolic Action Theory and Cultural Psychology*, Springer, Berlin, New York 1991.
- Brock, A. (1990). *Wundt's rejection of methodological individualism*. Nie opublikowany referat wygłoszony na The 9th Conference of Cheiron–Europe, Weimar.
- Cole, M. (1998). *Cultural psychology. A once and future discipline*. Cambridge: The Belknap Press.
- Diriwächter, R. (2004). *Voelkerpsychologie: The synthesis that never was*. *Culture & Psychology*, 10, 1, 85–109.
- Dudek, Z.W. i Pankalla, A. (2008/2005). *Psychologia kultury. Doświadczenia graniczne i transkulturowe*. Warszawa: Eneteia.
- Graumann, C.F. (1980). Experiment, statistics, history: Wundt's first program of psychology. W: W.G. Bringmann, R.D. Tweney (red.), *Wundt studies* (s. 33–41). Toronto: Hogrefe, Inc.
- Greenwood, J.D. (2003). Wundt, *Völkerpsychologie*, and experimental social psychology. *History of Psychology*, 6, 1, 70–88.
- Hoorn, W. van, Verhave, T. (1980). Wundt's changing conceptions of a general and theoretical psychology. W: W.G. Bringmann, R.D. Tweney (red.), *Wundt studies* (s. 71–113). Toronto: Hogrefe, Inc.
- Jackson, Y. (red.). (2006). *Encyclopedia of multicultural psychology*. Sage Publications: Thousand Oaks.
- Jahoda, G. (1993). *Crossroads between culture and mind. Continuities and change in theories of human nature*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Laucken, U. (1998). *Sozialpsychologie: Geschichte, Hauptströmungen, Tendenzen*. Oldenburg: Bibliotheks- und Informationssystem der Univ. Online: <http://docserver.bis.unioldenburg.de/_publikationen/bisverlag/lausoz98/inhalt.htm>.
- Lück, E.H. (2008/2002). *Historia psychologii. Orientacje, szkoły, kierunki rozwoju*. Warszawa: Vizja Press&IT.
- Mead, G.H. (1919). A translation of Wundt's folk psychology (A review). *American Journal of Theology*, 23, 533–536. Online: <http://www.brocku.ca/MeadProject/Mead/pubs/Mead_1919c.html>.
- Pieter, J. (1976). *Historia psychologii*. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Schultz, D.P., Schultz, S.E. (2008). *Historia współczesnej psychologii*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Stachowski, R. (2007). *Historia współczesnej myśli psychologicznej. Od Wundta do czasów najnowszych* (wyd. 3). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Szacki, J. (1983). *Historia myśli socjologicznej* (t. 1). Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- VIII 1902, nr 9, s. 5–8 oraz 7 IX 1902, nr 10, s. 7–8. W: A. Nowicki (red.), *Witwicki* (s. 156–171). Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Wulff, D.M. (1999/1997). *Psychologia religii klasyczna i współczesna*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne.

- Wundt, W. (1862). *Beiträge zur Theorie der Sinneswahrnehmung*. Leipzig: Winter.
- Wundt, W. (1873/1863). *Wykłady o duszy ludzkiej i zwierzęcej* (t. 1, przetłumaczył L. Masłowski). Kraków: Dygasiński i Małuja.
- Wundt, W. (1896). Über die Definition der Psychologie. *Philosophische Studien*, 12, 1, 1–65.
- Wundt, W. (1904). *Völkerpsychologie* (wyd. II, t. 1). Leipzig: Engelmann.
- Wundt, W. (1908). *Logik* (wyd. III, t. 3). Stuttgart: Enke.
- Wundt, W. (1912). *Elemente der Völkerpsychologie. Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*. Leipzig: Alfred Kröner Verlag.
- Wundt, W. (1916/1912). *Elements of folk psychology. Outlines of a psychological history of the development of mankind*. Authorized translation by Edward Leroy Schaub. London: George Allen & Unwin Ltd., New York: The Macmillan Company. Online: <<http://www.archive.org/details/elementsoffolkps00wundtuoft>>.
- Wundt, E. (1927). *Wilhelm Wundts Werk*. München: Beck.
- Wundt, W. M. (2003). Nota z witryny „Narrative Psychology”. Online: <http://web.lemoyne.edu/~hevern/narpsych/nr-theorists/wundt_wilhelm.html>.
- Wundt, W. *Völkerpsychologie: eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte*:
– (1904, wydanie drugie) *Erster Band. Die Sprache. Zweiter Teil*. Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann.
– (1905). *Zweiter Band. Mythos und Religion. Erster Teil*. Leipzig: Alfred Kröner Verlag.
– (1909). *Zweiter Band. Mythos und Religion. Dritter Teil*. Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann.
– (1908, wydanie drugie). *Dritter Band. Die Kunst*. Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann.
– (1910, wydanie drugie). *Vierter Band. Mythos und Religion. Erster Teil*. Leipzig: Alfred Kroener Verlag.
– (1923, wydanie trzecie). *Fünfter Band. Mythos und Religion. Zweiter Teil*. Leipzig: Alfred Kroener Verlag.
– (1917). *Siebenter Band. Die Gesellschaft. Erster Teil*. Leipzig: Alfred Kroener Verlag.
– (1917). *Achter Band. Die Gesellschaft. Zweiter Teil*. Leipzig: Alfred Kroener Verlag.
– (1918). *Neunter Band. Das Recht*. Leipzig: Alfred Kroener Verlag.
– (1921, wydanie czwarte) *Erster Band. Die Sprache. Erster Teil*. Stuttgart: Alfred Kroener Verlag.